

Summary :

Οι βυζαντινές οχυρώσεις κατά μήκος της δυτικής ακτής της Μαύρης Θάλασσας κληρονόμησαν ως ένα βαθμό το υστερορωμαϊκό δίκτυο των οχυρωμένων παράλιων πόλεων. Τον 5^ο –6^ο αι., ένα σύστημα από οχυρωμένες θέσεις συνδύαζε στρατιωτικές και μη-στρατιωτικές λειτουργίες που αναπτύχθηκαν κατά μήκος του βόρειου τμήματος της ακτής, εξασφαλίζοντας την προμήθεια των τοπικών φρουρών κατά μήκος του πιο ανατολικού τμήματος της μεθορίου (limes) του Δούναβη. Μετά τον 7^ο αι., οι βυζαντινές παράκτιες οχυρώσεις έμειναν άθικτες μόνο νότια του Αίμου, αν και τις διεκδικούσαν οι Βυζαντινοί και οι Βούλγαροι μέχρι το 14^ο αι. Από τότε οι Οθωμανοί λειτούργησαν ως κυρίαρχος παράγοντας που τελικά εδραίωσαν τον έλεγχό τους στη δυτική ακτή μετά το 1453.

Date

4^{ος} -15^{ος} αι.

Geographical Location

Δυτική ακτή της Μαύρης Θάλασσας, από τις εκβολές του Δούναβη ως το Βόσπορο

1. Η έρευνα

Η μελέτη των Βυζαντινών οχυρώσεων κατά μήκος της δυτικής ακτής της Μαύρης Θάλασσας αποτελεί τμήμα του ευρύτερου θέματος των Βυζαντινών οχυρώσεων και του αμυντικού συστήματος στα Ανατολικά Βαλκάνια. Στην πραγματικότητα, εντούτοις, δεν έχει ακόμη γραφεί κάποια μονογραφία για τα Βυζαντινά οχυρωματικά έργα κατά μήκος ολόκληρης της ακτής.¹ Η πλειονότητα των εργασιών που έχουν γίνει μέχρι στιγμής έχουν να κάνουν είτε με τη διοικητική διαίρεση της παράκτιας περιοχής καθ' όλη τη διάρκεια της ύστερης ρωμαϊκής και μεσαιωνικής περιόδου, ή με τη νεώτερη διαίρεση της δυτικής ακτής ανάμεσα στη Ρουμανία, στη Βουλγαρία και στην Τουρκία.

Έτσι, μπορούμε να διακρίνουμε μία μεγάλη ομάδα από μελέτες που αφορούν ειδικά στα Βυζαντινά οχυρωματικά έργα και στο αμυντικό σύστημα στην παράκτια Δοβρουτζά που ανήκε στην υστερορωμαϊκή επαρχία της Σκυθίας ανάμεσα στον ύστερο 3^ο και στον πρώιμο 7^ο αιώνα. Η πυκνή συγκέντρωση οχυρωμένων θέσεων εκεί οδήγησε στην άποψη ότι ένα ιδιαίτερο αμυντικό σύστημα, η «**μεθόριος** (limes) του Δυτικού Πόντου», είχε εγκαθιδρυθεί κατά μήκος της ακτής ήδη από τους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους (principatum).² Σε μια πρόσφατη μονογραφία η ύπαρξη της «μεθορίου του Δυτικού Πόντου» έχει πειστικά αμφισβητηθεί και τα οχυρωματικά έργα κατά μήκος της ακτής της Δοβρουτζάς έχουν αναλυθεί στο πλαίσιο της αλλαγής της αμυντικής στρατηγικής στην επαρχία της Σκυθίας κατά τους ύστερους Ρωμαϊκούς/ Πρώιμους Βυζαντινούς χρόνους.³

Δύο άλλες συνοπτικές μελέτες αφιερωμένες στην Πρώιμη Βυζαντινή οχύρωση στη σημερινή Βουλγαρία παρέχουν μια περιεκτική εικόνα για τα Πρώιμα Βυζαντινά οχυρωματικά έργα κατά μήκος του βουλγαρικού τμήματος της δυτικής ακτής της Μαύρης Θάλασσας (από το Ντουράνκουλακ ως το Ρέζοβο).⁴

Πολύ μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των μελετών που αφορούν στις Βυζαντινές οχυρώσεις γενικώς κατά μήκος του νότιου τμήματος της δυτικής ακτής της Μαύρης Θάλασσας (από την Έμονα / Emona ως το Βόσπορο). Μπορούν να χωριστούν σε δύο μεγάλες ομάδες, ανάλογα με την ιδιαίτερη περιοχή που καλύπτουν. Έτσι, η μία ομάδα περιλαμβάνει τις μελέτες που είναι αφιερωμένες με τις διάφορες κατηγορίες των παράκτιων θέσεων, συμπεριλαμβανομένων των οχυρώσεων, κατά μήκος του βουλγαρικού τμήματος της ακτής (από την Έμονα /

Εμονα ως το Ρέζοβο).⁵ Η άλλη ομάδα περιλαμβάνει έργα από τα οποία αντλεί κανείς λιγότερο ή περισσότερο γενικές πληροφορίες για τα Βυζαντινά οχυρωματικά έργα κατά μήκος της Θρακικής ακτής στην Τουρκία (από το **Igneada** ως το Βόσπορο).⁶

2. Βυζαντινές οχυρώσεις κατά μήκος της δυτικής ακτής της Μαύρης Θάλασσας από τον 4ο ως τον 7ο αι.

Σχετικά με τα λειτουργικά και τυπολογικά χαρακτηριστικά των επιμέρους στοιχείων του, το αμυντικό σύστημα κατά μήκος της δυτικής ακτής της Μαύρης Θάλασσας γνώρισε από δύο μεγάλες περιόδους ανάπτυξης.

Η πρώτη περίοδος, ύστερος 3^{ος} -μέσα 5^{ου} αι., μπορεί να οριστεί ως περίοδος κατασκευής και σταδιακής εγκατάλειψης (πιθανότατα στο δεύτερο τέταρτο του 4ου αι.) του υστερορωμαϊκού τύπου στρατιωτικής οργάνωσης, σύμφωνα με το οποίο η πλειονότητα των οχυρωμένων θέσεων εμφανίστηκαν για στρατιωτικούς -στρατηγικούς λόγους (Εικ. 1). Έτσι, παρόλο που οι αρχαίες ελληνικές αποικίες του τύπου της «πόλεως» κατά μήκος της ακτής (π.χ. Ίστρια, περιοχή της σημερινής Istria, **Τόμοι**, σημ. Constanța, **Κάλλατης**, σημ Mangalia στη Ρουμανία, **Διονυσόπολις**, σημ. Balčik, **Οδησός**, σημ **Βάρονα** στη Βουλγαρία) είχαν ήδη οχυρωθεί μέχρι τον 3^ο αι., παρόλ' αυτά, οχυρωματικά έργα μεγάλης κλίμακας (π.χ. επέκταση του οχυρωμένου εδάφους, κατασκευή πύργων) επιχειρήθηκαν σε ορισμένες από αυτές (Ίστρια, Τόμοι και Διονυσόπολις) στα τέλη του 3^{ου} αι. και στις αρχές του 4^{ου} αι. Επί βασιλείας Κωνσταντίνου Α' (324-337), αξιοσημείωτη είναι η εμφάνιση μιας νέας οχυρωμένης πόλης, όπως αυτή της **Constantiana (Enisala-I, περιοχή της σημερινής Tulcea, Ρουμανία)** καθώς και η οχύρωση αστικών οικισμών/ **εγκαταστάσεων**, όπως το **Argamum** (κοντά στην **Unirea**, περιοχή της **Tulcea**, Ρουμανία) και Τίριζις/Άκραι (ακρωτήριο Καλιάκρα, Βουλγαρία). Ιδιαίτερα χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου ήταν οι οχυρωμένες θέσεις με αστυνομική -στρατιωτική λειτουργία, όπως αυτή του **the burgi of Enisala-II** (περιοχή της σημερινής Tulcea), **Palazu Mare** (περιοχή της σημερινής Ovidiu, Ρουμανία), και Stratonis (ακρωτήριο Tuzla, περιοχή της Constanța), οι **turris** της Constanța-Telpeis (περιοχή Constanța), και οι θέσεις ελέγχου και παρατήρησης (**castella**) της Ovidiu-I (περιοχή της Constanța) και Caria (ακρωτήριο Šabla, Βουλγαρία). Επιπρόσθετα, τον ύστερο 4^ο αι. εμφανίστηκαν οι λεγόμενοι "**οικισμοί-οχυρά**" όπως το Αφροδίσιο (χωριό Τοπόλα, στη Βουλγαρία) που σημείωσαν τη μετάβαση από τους οχυρωμένους οικισμούς στα **refugia** (κάστρα).⁷

Η αποσάθρωση του υστερορωμαϊκού αμυντικού συστήματος στα Βαλκάνια ήταν το βασικό αποτέλεσμα των επιδρομών των Γόθων και των Ούννων κατά το τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. και το πρώτο ήμισυ του 5^{ου} αι. Για παράδειγμα, μετά τα μέσα του 5^{ου} αι. , κάποια από τα στρατιωτικά οχυρά κατά μήκος της δυτικής ακτής της Μαύρης Θάλασσας, όπως τα **Enisala-II, Palazu Mare, Stratonis, Constanța-Telpeis, και Ovidiu-I** εγκαταλείφθηκαν. Το μεγάλης κλίμακας οικοδομικό πρόγραμμα που επιχειρήθηκε από τον Αναστάσιο Α' (491-518) στην πραγματικότητα σηματοδότησε το ξεκίνημα της δεύτερης (δηλ. Πρώιμης Βυζαντινής) περιόδου ανάπτυξης του επαρχιακού συστήματος οχύρωσης περιλαμβανομένων των παράκτιων οχυρωμένων θέσεων (Εικ. 2 και 4).⁸ Αν και σε ορισμένες περιπτώσεις είχε γίνει ενίσχυση των ήδη υπάρχοντων οχυρώσεων (π.χ. Ίστρια, **Μεσημβρία**, σημερ. Nessebăr, **Αγαθόπολις**, σημερ. Ahtopol, Βουλγαρία)⁹ η γενική τάση ήταν η κατασκευή νέων οχυρωμένων θέσεων κατά μήκος της ακτής. Το γεγονός αυτό πρέπει να ερμηνευθεί με τον αποκλειστικό ρόλο που έπαιζε η Μαύρη Θάλασσα εκείνη την εποχή, ως προς το ότι παρείχε την πλέον ασφαλή πηγή για τον ανεφοδιασμό και την εξασφάλιση των τροφίμων στα στρατεύματα των επαρχιών Αιμιμόντου και Σκυθίας. Μόνο λίγες από τις νεοϊδρυθείσες οχυρωμένες θέσεις, εντούτοις, είχαν εξαρχής στρατιωτικές λειτουργίες (το **Timum**, χωριό

Bălgareno και το Balčik-Horizont, στη Βουλγαρία). Αντίθετα, η πλειονότητα από αυτά ιδρύθηκαν ως αστικοί οχυρωμένοι οικισμοί— η Ίστρια (Ρουμανία), το Kamen brjag-Jaylata (περιοχή της Καβάρνας), Άγιος Νικόλαος (Sv. Nikola στην περιοχή της Καβάρνας), το Βιζώνη (Καβάρνα), Škorpilovtzi (περιοχή της Βάρνας), και Derkos (σημερινό Terkos ή Durusu, στην Τουρκία).¹⁰ Μερικές από τις παλιές πόλεις επίσης ήταν εφοδιασμένα με καινούρια οχυρωματικά τείχη (π.χ. Μεσημβρία, Σωζόπολις, η σημερινή [Σωζόπολη](#), στη Βουλγαρία¹¹ και η Μήδεια, σημερινό Midye ή Kiyiköy, στην Τουρκία)¹².

Η επόμενη σημαντική συμβολή στην εξέλιξη του αμυντικού συστήματος έγινε από τον Ιουστινιανό Α' (527-565). Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για την κατασκευή ενός δικτύου από οχυρά (castella), παρόμοια στο σχέδιο και στο μέγεθος, κατά μήκος της ακτής, στα μέσα του 6^{ου} αι. (Euc. 3): Ovidiu-II, Carea (ακρωτήριο Šabla), Kamen brjag-Toprak kale (περιοχή της Καβάρνας), Timum-Δυτικά (χωριό Bălgareno) και Balčik-Tuzlata.¹³ Επιπλέον, όπως φαίνεται τόσο από τις γραπτές πηγές και όσο και από τα αρχαιολογικά δεδομένα, ο Ιουστινιανός Α' έδωσε προσοχή στην οχύρωση των παλαιών παράκτιων πόλεων. Έτσι, σύμφωνα με τον Προκόπιο, ο αυτοκράτορας οχύρωσε ολοκληρωτικά την αρχαία [Αγχιάλο](#) (σημερινή Pomorie),¹⁴ ενώ οι αρχαιολογικές ανασκαφές αποκάλυψαν επί μέρους ανοικοδομήσεις τειχών και πύργων εκείνη την εποχή στην [Constantiana](#) (Enisala-I), [Argamum](#), [Tomis](#), Καλλάτιδα, Ακραι, Βιζώνη, [Balčik-Horizont](#), και στη Μεσημβρία.

Το δεύτερο ήμισυ του 6^{ου} αι. ήταν η περίοδος των τελευταίων προσπαθειών για τη διατήρηση του αμυντικού συστήματος κατά μήκος της δυτικής ακτής της Μαύρης Θάλασσας. Αυτή ήταν η στιγμή που ορισμένα από τα παράκτια οχυρά (π.χ. Ίστρια, Ακραι και [Balčik-Horizont](#)) υπέστησαν μερικές επισκευές. Μέχρι εκείνη την εποχή, τα χωματουργικά έργα (αναχώματα και τάφροι) παρουσιάζονταν ως ένα είδος καινοτομίας στην οχύρωση κάποιων από αυτές τις θέσεις (Ίστρια, [Argamum](#)). Η οριστική κατάρρευση ήλθε κάτω από τις εντατικές Αβαρο-Σλαβικές επιδρομές κατά τη δεκαετία του 580. Η έλλειψη μιας μόνιμα ενεργής στρατιωτικής μονάδας στην περιοχή, η οποία θα μπορούσε να είχε αναχαιτίσει τις επιθέσεις που προέρχονταν πέρα από τη μεθόριο (limes) του Δούναβη και να συντονίσει την αντίσταση ενάντια στους εισβολείς, είχε σαν αποτέλεσμα την καταδίκη των οχυρωμένων θέσεων τόσο κατά μήκος της βόρειας πλευράς της ακτής (από το δέλτα του Δούναβη ως το ακρωτήριο Έμονα / Emona) όσο και στο εσωτερικό, οι οποίες εγκαταλείφθηκαν περί τα τέλη του 6^{ου} και τις αρχές του 7^{ου} αι. Ενδεχομένως, η ναυτική ηγεμονία του Βυζαντίου στη Μαύρη Θάλασσα επέτρεψε τη διάσωση ορισμένων παράκτιων πόλεων/κάστρων στην επαρχία της Σκυθίας, όπως η Ίστρια, οι Τόμοι, η Κάλλατις και το Balčik-Horizont μέχρι τον ύστερο 7^ο αι.¹⁵ Στα τέλη του 6^{ου} και στις αρχές του 7^{ου} αι. από την περιοχή στα νότια του ακρωτηρίου Έμονα, επισκευές σε οχυρωματικά τείχη έχουν διαπιστωθεί μόνο στη [Μεσημβρία](#), ενώ κατά τη διάρκεια της Αβαρο-Σλαβικής επίθεσης στη Θράκη το 584 μ.Χ. η Αγχιάλος κατελήφθη και για ένα μικρό χρονικό διάστημα αποτέλεσε την έδρα του Αβάρου χαγάνου.¹⁶

Στον κατάλογο των Πρώιμων Βυζαντινών οχυρώσεων κατά μήκος της Δυτικής ακτής της Μαύρης Θάλασσας μπορούν να προστεθούν και κάποιες άλλες θέσεις, αν και μέχρι στιγμής δεν υπάρχει σαφής μαρτυρία, γραπτή ή αρχαιολογική, που να επιτρέπει μια πιο ακριβή χρονολόγησή τους: τα οχυρά σε ένα μικρό ακρωτήριο βορειανατολικά της Βάρνας (στη σημερινή παραθεριστική κυβερνητική έπαυλη "Evksinograd"),¹⁷ στο ακρωτήριο Έμονα, στη χερσόνησο της Άνθειας (σημ. Atija), στο ακρωτήριο Talasakra (Άκρα), και στο ακρωτήριο [Kestrič](#) (Kanstrizion), όλα στα εδάφη της σημερινής Βουλγαρίας.¹⁸

3. Βυζαντινές οχυρώσεις κατά μήκος της δυτικής ακτής της Μαύρης Θάλασσας από τον 8ο έως το 10ο

αι.

Η εγκαθίδρυση του Βουλγαρικού κράτους στα νότια του Δούναβη τον ύστερο 7^ο αι. οδήγησε σε μια ριζική αλλαγή στη δημογραφική κατάσταση και τη στρατηγική θέση των Ανατολικών Βαλκανίων, που σε γενικές γραμμές επηρέασε επίσης ολόκληρη την περιοχή της δυτικής ακτής της Μαύρης Θάλασσας. Οι [Βούλγαροι](#) δεν εκμεταλλεύθηκαν τα πλεονεκτήματα της ακτής και δεν ανέπτυξαν πολεμικό και εμπορικό στόλο.¹⁹ Παρόλ' αυτά, όπως χαρακτηριστικά υπογραμμίζει ο [Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος](#) (945-969) στην περιγραφή του δρομολογίου που ακολουθούσαν οι Ρως έμποροι προς την [Κωνσταντινούπολη](#) δια μέσου της Μαύρης Θάλασσας στα μέσα του 10^{ου} αι., οι Βούλγαροι κατόρθωσαν να έχουν υπό τον έλεγχό τους την ακτογραμμή από το δέλτα του Δούναβη ως το δέλτα του ποταμού [Kamčija](#) (Ditzina).²⁰ Με άλλα λόγια, δεν υπάρχει λόγος να θεωρήσουμε ότι κάποιο από τα Βυζαντινά οχυρά κατά μήκος αυτού του τμήματος της δυτικής ακτής της Μαύρης Θάλασσας παρέμεινε ενεργό στο χρονικό διάστημα ανάμεσα στα τέλη του 7^{ου} αι. και τα τέλη του 10^{ου} αι.

Πολύ διαφορετική ήταν εντούτοις η κατάσταση στα νότια του Αίμου (Εικ. 5). Ως τμήμα του [θέματος](#) Θράκης (τέλη του 7^{ου} αι.) και του θέματος Μακεδονίας (τέλη 8^{ου} αι.), η Μεσημβρία παρέμεινε υπό Βυζαντινό έλεγχο, υπό τη διοίκηση ενός [άρχοντος](#).²¹ Κατά την περίοδο αυτή χρησίμευσε ως η κατεξοχήν ναυτική και στρατιωτική βάση για τη συγκέντρωση των Βυζαντινών στρατευμάτων σε εκστρατείες ενάντια στη Βουλγαρία.²² Στις 4 Νοεμβρίου 812, ο στρατός του Βούλγαρου χάνου Κρούμου κατέλαβε τη Μεσημβρία αλλά όχι σύντομο χρονικό διάστημα. Πιθανότατα η πόλη ανακτήθηκε από τους Βυζαντινούς το 864, στο πλαίσιο της εκστρατείας του Μιχαήλ Γ' (842-867) εναντίων των Βουλγάρων από ξηράς και θαλάσσης. Μια επιγραφή που βρέθηκε στη Μεσημβρία αναφέρει μια ανακατασκευή της πόλεως "[εκ βάθρων](#)" από το [Βασίλειο Α'](#) (867-886). Πραγματικά, ορισμένες από τις επισκευές στα τείχη της πόλης που πραγματοποιήθηκαν με τη χρήση οπτοπλίνθων χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 9^{ου} αι. και σχετίζονται ενδεχομένως με τη δραστηριότητα ανοικοδόμησης από το Βασίλειο Α', μεταξύ 879 και 886.²³ Σε γενικές γραμμές η Μεσημβρία πιστεύεται ότι περιήλθε στα χέρια των Βουλγάρων μετά από τη στρατιωτική εκστρατεία του τσάρου Συμεών (892-927) στα 894-904, όταν επιχειρούνται εκ νέου επιδιορθώσεις στα τείχη της πόλεως, αλλά πιθανώς επέστρεψε στα βυζαντινά χέρια κάποια στιγμή μέσα στο 10^ο αι., όπως υποδεικνύουν οι σφραγίδες των [κλεισουραρχών](#) της Μεσημβρίας.²⁴

Παρόμοια ήταν η μοίρα της Αγχιάλου. Καθ' όλη τη διάρκεια του 8^{ου} αι., το λιμάνι του οχυρού και τα περιχώρα του έγιναν πεδίο συχνών συγκρούσεων ανάμεσα στο βυζαντινό στρατό (στρατεύματα ξηράς και ναυτικό) και τους Βουλγάρους. Το οχυρό κατελήφθη από το χάνο Κρούμο το 812 και προστέθηκε στα Βουλγαρικά εδάφη, σύμφωνα με τη Βυζαντινο-βουλγαρική συνθήκη ειρήνης του 815. Ομοίως με τη Μεσημβρία, η Αγχιάλος ανακτήθηκε από τους Βυζαντινούς το 864 και επανακτήθηκε από τους Βουλγάρους στις πολεμικές εκστρατείες των ετών 894-904. Η τελευταία αναφορά στο παρακτίο οχυρό, το 10^ο αι., σχετίζεται με τη σκληρή μάχη ανάμεσα στα Βυζαντινά και στα Βουλγαρικά στρατεύματα το έτος 917, στον ποταμό Αχελώο (σημερ. Aheloj) στην ευρύτερη περιοχή της Αγχιάλου.²⁵ Παρά την ήττα των βυζαντινών, δεν υπάρχουν σαφείς πληροφορίες στις πηγές ως προς το ποιος τελικά κράτησε τον έλεγχο του οχυρού μέχρι τα τέλη του 10^{ου} αι.

Μέχρι το 812-813 η Σωζόπολις ήταν επίσης υπό Βυζαντινή κυριαρχία, όταν ως αποτέλεσμα των νικηφόρων πολέμων του Κρούμου, περιήλθε στα βουλγαρικά εδάφη. Εντούτοις, σύμφωνα με τη συνθήκη ειρήνης του 815, η Σωζόπολις επεστράφη στο Βυζάντιο εφόσον η γραμμή των συνόρων χαράχθηκε από τον [Αβελτό](#) ως τα περιχώρα της Αδριανούπολης. Μολαταύτα, είναι υπό συζήτηση κατά πόσον οι Βυζαντινοί διατήρησαν τον

πραγματικό έλεγχο του οχυρού, ή μάλλον αυτό παρέμεινε υπό Βουλγαρική κυριαρχία. Η Σωζόπολις προστέθηκε στα βουλγαρικά εδάφη σίγουρα μετά τη μάχη στον Αχελώο το 917, και το καθεστώς της επιβεβαιώθηκε από τη Βυζαντινο-Βουλγαρική συνθήκη ειρήνης του 927.²⁶

Θεωρείται επίσης ότι και η Αγαθόπολις περιλαμβάνεται στα κάστρα που κατακτήθηκαν από τον Κρούμο, κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του το 812 και ότι παρέμεινε υπό το βουλγαρικό έλεγχο μέχρι τη Βυζαντινή κατάληψη του ανατολικού τμήματος των βουλγαρικών εδαφών το 971, ενδεχομένως με μια παύση ανάμεσα στα έτη 864 και 894.²⁷ Παρόλ' αυτά, τα επιχειρήματα για ένα τέτοιο συμπέρασμα είναι βασισμένα σε έμμεσες ενδείξεις στις γραπτές πηγές. Πιο ασφαλή στοιχεία μπορούν να βρεθούν για τη Μήδεια: σε πηγές του 8^{ου} – και του 10^{ου} αι. αναφέρεται ως “ένα κάστρον κοντά στη Βουλγαρία” που χρησιμοποιόταν περισσότερο ως τόπος εξορίας επιφανών Βυζαντινών.²⁸

4. Βυζαντινές οχυρώσεις κατά μήκος της δυτικής ακτής της Μαύρης Θάλασσας από τον 11ο ως το 12ο αι.

Η εκστρατεία του [Ιωάννη Α' Τσιμισκή](#) (969-976) ενάντια στους [Ρώσους](#) οδήγησε στην κατάληψη από τους Βυζαντινούς των ανατολικών εδαφών της μεσαιωνικής Βουλγαρίας (σημερ. Βορειοανατολική Βουλγαρία, Δοβρουτζά, και Βορειοανατολική Θράκη) το 970-971. Μετά την αναγέννηση της Βουλγαρικής δύναμης ψηλά στο Δούναβη, επί βασιλείας του Τσάρου Σαμουήλ (997-1014), ο Βασίλειος Β' (976-1025) ολοκλήρωσε την πλήρη υποταγή της Βουλγαρίας το 1018. Οι Βυζαντινοί κατάφεραν να κρατήσουν το Δούναβη ως ένα αποτελεσματικό σύνορο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας έως το 12^ο αι. Στα 1185, η εξέγερση με αρχηγούς τους τους Βούλγαρους ευγενείς και τους αδελφούς Ασέν και Πέτρο οδήγησε στην παλινόρθωση του Βουλγαρικού κράτους.²⁹

Καθ' όλην αυτή τη διάρκεια οι Βυζαντινοί είχαν την απόλυτη κυριαρχία της δυτικής ακτής της Μαύρης Θάλασσας (Εικ. 6). Εντούτοις, ανάμεσα στο δέλτα του Δούναβη και το ακρωτήριο Έμονα μόνο ένα οχυρό είχε ιδρυθεί. Αυτό ήταν το οχυρό της Βάρνας που κατελάμβανε ένα μέρος της περιοχής της αρχαίας Οδυσσού, και συγκεκριμένα το νοτιοανατολικό τμήμα που σήμερα ονομάζεται η Ελληνική συνοικία. Υπό το φως των σφραγιστικών δεδομένων αυτό συνέβη πιθανότατα μετά τη δεκαετία του 1050, όταν μνημονεύεται ένας [στρατηγός](#) από τη Βάρνα («Βάρνας»)³⁰.

Ο στρατηγικός ρόλος της Μεσημβρίας στις ναυτικές και στρατιωτικές εκστρατείες στην ξηρά των Βυζαντινών στα Βόρεια Βαλκάνια σε όλη τη διάρκεια του 11^{ου} αι., οδήγησε στην ανάπτυξη της σε ένα αυτόνομο [κατεπανάτου](#) στις δεκαετίες 1060-1070.³¹ Μέχρι εκείνη την εποχή, τα τείχη της Μεσημβρίας επιδιορθώθηκαν, όπως μαρτυρείται από μια επιγραφή που αναφέρει το όνομα του Κωνσταντίνου Ι' Δούκα (1059-1067) και της γυναίκας του Ευδοκίας.³²

Τη δεκαετία του 1080 ο [Αλέξιος Α' Κομνηνός](#) (1081-1118) όρισε [Siaus](#) (τουρκ. Çaus), έναν Σελτζούκο Τούρκο στην καταγωγή, ένα “δούκα της Αγχιάλου”. Πραγματικά, στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 11^{ου} αι. το οχυρό έπαιξε σημαντικό ρόλο στις εκστρατείες του Αλεξίου εναντίον των [Πετσενέγκων](#) και των [Κουμάνων](#).³³ Το 12^ο αι., το οχυρό εμφανίζεται στις πηγές ως τόπος εξορίας και σημείο μεταβίβασης των στρατευμάτων στο πλαίσιο των εκστρατειών του Μανουήλ Α' Κομνηνού (1143-1180) εναντίον των Κουμάνων το 1148 και του Ισαάκ Β' Αγγέλου (1185-1195) ενάντια στη Βουλγαρική εξέγερση με επικεφαλής τους Ασέν και Πέτρο το 1187-1190.³⁴ Στα 1190 οι Βούλγαροι κατάφεραν να πάρουν τ Βάρνα και την Αγχιάλο· όμως, λίγο αργότερα, το 1193, ο Ισαάκ Β' Άγγελος

και οι Βυζαντινοί την επανέκτησαν τον έλεγχο απ' αυτών , οχύρωσαν την Αγχίαλο με πύργους και τοποθέτησαν εκεί φρουρές.³⁵

Τα υπόλοιπα οχυρά κατά μήκος της δυτικής ακτής της Μαύρης Θάλασσας ήταν ήσσονος σημασίας για τη στρατηγική της Βυζαντινής άμυνας. Η Σωζόπολη επιλεγόταν ως τόπος εξορίας τον ύστερο 11^ο αι. και το 12^ο αι.³⁶ Το όνομα της Αγαθοπόλεως εμφανιζόταν μόνο σε σχέση με την εξέγερση των Ασέν και Πέτρου και ειδικότερα, στο στρατόπεδό τους που είχε διαμορφωθεί στην εγγύς περιοχή της πόλης την άνοιξη του 1187.³⁷ Ενδεχομένως, μια φρουρά είχε προσφύγει στο οχυρό Δέρκος, όπως υποδηλώθηκε από τη μνεία δύο στρατιωτών που βρισκόνταν εκεί, στο Βίο του αγ. Κυρίλλου Φιλεώτης.³⁸

5. Βυζαντινές οχυρώσεις κατά μήκος της δυτικής ακτής της Μαύρης Θάλασσας από τον 13ο ως το 15ο αι.

Ως αποτέλεσμα της επανίδρυσης της Βουλγαρικής Αυτοκρατορίας τον ύστερο 12^ο αι. και της εγκαθίδρυσης της [Λατινικής Αυτοκρατορίας στην Κωνσταντινούπολη](#) το 1204, οι Βυζαντινοί έχασαν την κυριαρχία τους στη δυτική ακτή της Μαύρης Θάλασσας. Το οχυρό της Βάρνας καταστράφηκε από το Βούλγαρο τσάρο Καλογιάννη (1197-1207) στα 1201 και παρέμεινε υπό το βουλγαρικό έλεγχο μέχρι το 1389, οπότε κατελήφθη από τα στρατεύματα του Οθωμανού σουλτάνου Murad I (1361-1389).³⁹ Τα οχυρά στα νότια του Αίμου (δηλ. Μεσημβρία, Αγχίαλος, Σωζόπολη, Αγαθόπολις, Kanstritzion) διοικούνταν από τους Βουλγάρους μέχρι το τέλος της Λατινικής Κυριαρχίας της Κωνσταντινούπολης το [1261](#) (Εικ. 7).

Εντούτοις, η επανίδρυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας δεν επέτρεψε και την επανίδρυση της Βυζαντινής κυριαρχίας στη Δυτική περιοχή της Μαύρης Θάλασσας. Στο δεύτερο ήμισυ του 13^{ου} αι. η Μεσημβρία, παρ' όλον ότι διοικητικά και στρατιωτικά βρισκόταν υπό τον έλεγχο των Βυζαντινών, εξελίχθηκε σε μείζον ναυτικό εμπορικό κέντρο για τους [Ενετούς](#) και τους [Γενουάτες](#). Η Μεσημβρία, η Αγχίαλος, η Σωζόπολη και η Αγαθόπολις διεκδικούνταν από τις Βουλγαρικές και Βυζαντινές δυνάμεις κατά το πρώτο ήμισυ του 14^{ου} αι. Αυτές οι πόλεις έχαιραν ιδιαίτερης οικονομικής ευμάρειας επί των ημερών του Βούλγαρου τσάρου Ιωάννη Αλεξάνδρου (1331-1371), μέχρι που κατελήφθησαν από τους σταυροφόρους με επικεφαλής τον Αμεδαίο Στ' Κόμη της Σαβοΐας το 1366 και παραδόθηκαν πίσω στο Βυζάντιο.⁴⁰ Σε ορισμένα από τα οχυρά (π.χ. Μεσημβρία, Μήδεια) έχουν σημειωθεί επιδιορθώσεις στα τείχη τον ύστερο 13ο και 14^ο αι.⁴¹

Το 1396 η Μεσημβρία κατελήφθη για πρώτη φορά από τους Οθωμανούς Τούρκους και παρέμεινε υπό τον έλεγχο τους [μέχρι](#) το 1403. Κατά το πρώτο ήμισυ του 15^{ου} αι. τα οχυρά κατά μήκος της δυτικής ακτής στα νότια του Αίμου διεκδικούνταν από τους Οθωμανούς και τους Βυζαντινούς. Λίγο πριν από την [πτώση της Κωνσταντινούπολης](#) το 1453 όλα κατελήφθησαν τελικά από τους Οθωμανούς.⁴²

6. Τοπογραφία, χωρομετρικό σχεδιάγραμμα και στοιχεία

Χάρη στην ιστορία της θέσης τους, τα Βυζαντινά οχυρά κατά μήκος της δυτικής ακτής της Μαύρης Θάλασσας διαφέρουν στην τοπογραφία και στο μέγεθος. Έτσι, ενώ οι αρχαίες οχυρωμένες πόλεις και ορισμένοι από τους αρχαίους οχυρωμένους οικισμούς (π.χ. Αγχίαλος) ήταν τοποθετημένοι σε σχέση με [βολικές](#) αποβάθρες που διευκόλυναν τόσο τη στρατιωτική όσο και την εμπορική ναυτιλία, οι νεοϊδρυθείσες οχυρωμένες θέσεις κατελάμβαναν απόκορημους και βραχώδεις λόφους, χερσονήσους και ακρωτήρια λαξευμένα μέσα στη

θάλασσα (π.χ. Aphrodision, Άγιος Νικόλαος, Καλιάκρα, Αγαθόπολις). Αντίστοιχα, το μέγεθος της οχυρωμένης περιοχής ποικίλει από 60 ha (Τόμοι) και 30 ha (Οδησός) στις αρχαίες πολιτείες έως περίπου 1 ha στα στρατιωτικά οχυρά (burgi, castella).⁴³

Σε ό,τι αφορά το σχεδιασμό τους, μπορεί κανείς να διακρίνει δύο ειδών οχυρωμένες θέσεις. Στο πρώτο είδος περιλαμβάνονται οι θέσεις όπου τα τείχη περικλείουν ολόκληρη την περιοχή, παρακολουθώντας το ανάγλυφο του εδάφους (π.χ. Enisala-I, Enisala-II, Aphrodision, Balčik-Horizont, Μεσημβρία, Άνθεια, Talasakra), ενώ στις υπόλοιπες περιπτώσεις είναι οχυρωμένη με τείχος μόνο η πλευρά/ πλευρές από όπου δινόταν πρόσβαση στο κάστρο (π.χ. Argamum, Ίστρια, Τόμοι, Κάλλατις, Caria, Carea, Kamen brjag-Jaylata, Kamen brjag-Toprak kale, Άγιος Νικόλαος, Τίριζις/Άκρα, Timum, Timum-Δυτικά, Βιζώνη, Balčik-Tuzlata, Αγκίαολος, Αγαθόπολις) (Εικ. 8-9).

Το βασικό στοιχείο των οχυρώσεων όλων των ειδών των θέσεων είναι η «κουρτίνα», δηλ. το ίδιο το τείχος ανάμεσα σε πύργους ή πύλες. Μια από τις βασικές προϋποθέσεις για την κατασκευή των Πρώιμων Βυζαντινών οχυρών γενικώς ήταν το επαρκές βάθος της θεμελίωσης των τειχών. Αυτό ήταν εξαιρετικά σημαντικό για την πλειονότητα των Βυζαντινών οχυρών κατά μήκος της δυτικής ακτής της Μαύρης Θάλασσας, καθώς τα περισσότερα από αυτά βρίσκονταν σε απόκρημνα εδάφη, με μεγάλο τον κίνδυνο να καταρρεύσουν. Έτσι, για παράδειγμα, η θεμελίωση των τειχών του Άγιου Νικόλαου τοποθετήθηκε σε βάθος 3-3.5 μ. Το μέσο πάχος των τειχών ποίκιλε μεταξύ 1.5 και 3 μ, ενώ το ύψος έφθανε μόλις τα 10 μ. (π.χ. τα τείχη της Μεσημβρίας διατηρούνται σε ύψος 8μ.). Ορισμένα από τα τείχη ενισχύθηκαν συμπληρωματικά με την κατασκευή αντηρίδων (Βιζώνη).⁴⁴

Τα οχυρά του 5^{ου} –6^{ου} αι. συνήθως έφεραν μια μόνο πύλη εισόδου. Όσο για το σχεδιασμό τους, μπορεί κανείς να διακρίνει αρκετές ομάδες ανάμεσα στα παράκτια οχυρά. Η πρώτη ομάδα χαρακτηρίζεται από τη διευθέτηση των πυλών σύμφωνα με τη ρωμαϊκή παράδοση, με το πέρασμά τους να προστατεύεται από δύο πύργους εκατέρωθεν αυτού (π.χ. Μεσημβρία, Οδησός). Η δεύτερη ομάδα περιλαμβάνει οχυρά που προστατεύονται από έναν πύργο τοποθετημένο στην ευρύτερη περιοχή / κοντά σε αυτά / in its proximity (π.χ. Άγιος Νικόλαος). Μία άλλη ομάδα αποτελεί γνήσιο παράδειγμα του τύπου με τις πύλες που προστατεύονται από πύργους διατεταγμένους πάνω στα περάσματα (π.χ. Kamen brjag-Jaylata (Εικ. 9), Škorpilovtsi). Εκτός από τις πύλες του κυρίως οχυρού, ορισμένα οχυρά είχαν και μυστικές εξόδους (poterna). Τις πιο πολλές φορές αυτά βρίσκονταν μέσα στους τοίχους των πενταγωνικών και τριγωνικών πύργων (Μεσημβρία).⁴⁵

Η εξέλιξη των πολιορκητικών μηχανών την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο οδήγησε στην ενίσχυση της σημασίας των πύργων. Οι ορθογώνιοι πύργοι, τυπικοί της προηγούμενης περιόδου, βρίσκονταν ακόμη σε χρήση, εντούτοις τις περισσότερες φορές είχαν ακανόνιστο σχέδιο και ποίκιλλαν στο μέγεθος και στη θέση κατά μήκος των τειχών—στις γωνίες (Caria), κατά μήκος του εξωτερικού τοίχου (π.χ. Argamum, Ίστρια (Εικ. 8), Κάλλατις, Kamen brjag-Jaylata (Εικ. 9), Άγιος Νικόλαος),⁴⁶ ή εκατέρωθεν των πυλών (π.χ. Τόμοι, Balčik-Horizont). Τις περισσότερες φορές, οι τετράγωνοι πύργοι συνδυάζονταν με κυκλικού, πολυγωνικού, ή σχήματος U πύργους (π.χ. Τίριζις/Άκρα (Εικ. 10), Σωζόπολις). Στην πραγματικότητα, τον 5^ο –6^ο αι. οι πύργοι κυκλικού σχήματος, σχήματος U, οι τριγωνικοί και πολυγωνικοί πύργοι σταδιακά αντικατέστησαν τους ορθογώνιους κάτοψης πύργους στις γωνίες (Balčik-Tuzlata), κατά μήκος του εξωτερικού τοίχου (π.χ. Balčik-Horizont), και εκατέρωθεν των πυλών (Μεσημβρία). Πιο συγκεκριμένα, οι πενταγωνικοί πύργοι σημειώνουν την τελική φάση στην ανάπτυξη των πολυγωνικών πύργων στα μέσα του 5^{ου} αι.⁴⁷ Συνήθως, χτίζονταν κατά μήκος του εξωτερικού

τοίχου, προβάλλοντας από 5 ως 10 μ. μπροστά από αυτό (Μεσημβρία, Μήδεια). Οι πύργοι της Μεσημβρίας ήταν θολωτοί και οι κρυφές πυλίδες (roternas) ήταν λαξευμένες στους κάθετους τοίχους τους. Προεξείχαν 11.80 μ. μπροστά από τον εξωτερικό τοίχο, γεγονός που τους έκανε πολύ αποτελεσματικούς στην ενεργή άμυνα.⁴⁸

Οι κλίμακες πρόσβασης στους **διαδρόμους -platforms** του εξωτερικού τοίχου και τους πύργους ήταν επίσης στοιχείο της ενεργής άμυνας. Τέτοιες κλίμακες, στενά συνδεδεμένες με την εσωτερική όψη των τοίχων, απαντώνται στα οχυρά των Βιζώνης, **Balčik-Horizont**, Άγιος Νικόλαος.⁴⁹ Πρέπει να προστεθούν και τα φυλάκια, που συνήθως ήταν προσκολλημένα σε έναν από τους πύργους της εισόδου (π.χ. Τίριζις/Άκρα, Βιζώνη).

Αξίζει να σημειωθεί ότι το **προτείχισμα**, ένα πολύ συγκεκριμένο στοιχείο των Βυζαντινών οχυρών τον 5^ο –6^ο αι., δεν εφαρμόστηκε σε κανένα οχυρό κατά μήκος της δυτικής ακτής της Μαύρης Θάλασσας. Αντίθετα, ορισμένα από τα οχυρά διέθεταν τάφρους και προχώματα (π.χ. **Enisala –I, Argamum, Balčik-Tuzlata**).

Η χρήση των Πρώιμων Βυζαντινών οχυρών στους **επόμενους/ ύστερους** αιώνες δεν επέφερε κάποια εξέλιξη στα στοιχεία τους. Περισσότερο οι επισκευές στα τοιχώματα, τις πύλες και στους πύργους που είναι φτιαγμένες με μια τεχνική διαφορετική από εκείνη της αυθεντικής κατασκευής, δίνουν πληροφορίες για τη διατήρηση των οχυρώσεων δια μέσου των αιώνων.

7. Τεχνικές κατασκευής

Τρία είδη τεχνικών είχαν εφαρμοστεί στην κατασκευή των Πρώιμων Βυζαντινών οχυρών κατά μήκος της δυτικής ακτής της Μαύρης Θάλασσας: opus latericium (τεχνική των οπτοπλίνθων), opus implectum (τεχνική του λίθου) και opus mixtum (τεχνική οπτοπλίνθων -λίθου).

Η πλειονότητα των οχυρών ήταν χτισμένα με την τεχνική opus implectum (**Argamum**, Ιστρία, Τόμοι, Κάλλατις, **Caria, Carea, Kamen brjag-Jaylata**, Άγιος Νικόλαος, **Balčik-Tuzlata**). Αρχικά, μόνο το οχυρό της Μεσημβρίας ήταν χτισμένο με την τεχνική opus mixtum και μόνο οι εξωτερικοί τοίχοι και οι πύργοι του κάστρου της Μήδειας ήταν χτισμένα με οπτοπλίνθους.⁵⁰ Η τεχνική των οπτοπλίνθων εφαρμόστηκε στην επισκευή του εξωτερικού τοίχου δίπλα στην πύλη της Μεσημβρίας στα τέλη του 9^{ου} αι., ενώ στις επισκευές των εξωτερικών τοίχων του **Carea** εφαρμόστηκε το **opus pseudo-mixtum**.⁵¹

8. Γενικά χαρακτηριστικά

Υπό το φως των γραπτών πηγών και των αρχαιολογικών ερευνών, τα Βυζαντινά οχυρά κατά μήκος της δυτικής ακτής της Μαύρης Θάλασσας μπορούν να διακριθούν σε τρεις ομάδες, που πέρασαν από διαφορετικά στάδια ανάπτυξης ανάμεσα στον 4^ο και στον 15^ο αι.

Στην πρώτη ομάδα ανήκαν οι Ελληνο-Ρωμαϊκές πόλεις μιας διαφορετικής τάξης, οι περισσότερες από τις οποίες είχαν οχυρωθεί ήδη από τον 3^ο αι. (Ιστρία, Τόμοι, Κάλλατις, Διονυσόπολις, Οδησσός, Μεσημβρία, Σωζόπολις). Αν και κράτησαν λίγο ως πολύ τον αστικό τρόπο ζωής τους, από τον 4^ο αι. και εξής αναπτύχθηκαν βασικά ως οχυρά. Με εξαίρεση τη Μεσημβρία, εντούτοις, δεν κατάφεραν να επιβιώσουν της Αβαρο-Σλαβικής και Βουλγαρικής εισβολής το 6^ο – 7^ο αι. Ορισμένες από τις πόλεις που βρισκόνταν στα βόρεια του Αίμου αντικαταστάθηκαν από καινούρια οχυρά τον 11^ο αι. (Οδησσός-Βάρνα).

Η δεύτερη ομάδα αποτελείται από αρχαίους οικισμούς κατά μήκος της ακτής, που ήταν οχυρωμένοι στα τέλη του 5^{ου} αι. και στον 6^ο αι. Η πλειονότητα αυτών βρίσκονται συγκεντρωμένα στα νότια του Αίμου (Αγχίαλος, Αγαθόπολις, Ανθεια, Talasakra, Μήδεια) και εξακολουθούσαν να λειτουργούν μέχρι το 15^ο αι. Μετά από ένα μεγάλο διάλειμμα, από τις αρχές του 7^{ου} έως το 13^ο αι., το οχυρό της Βιζώνης στο ακρωτήριο Ćirakmana κατελήφθη και αναστηλώθηκε το 13^ο–14^ο αι., και έγινε γνωστό με την ονομασία Καβάρνα/Καρνάβα (Kavarna/Karnava), μέχρι την Οθωμανική κατάκτηση στα μέσα του 15^{ου} αι.⁵²

Η τρίτη ομάδα περιλαμβάνει τις οχυρωμένες θέσεις που οχυρώθηκαν τον 5^ο- 6^ο αι., εξαιτίας τους σημαντικού ρόλου του [θαλάσσιου δρόμου](#) κατά μήκος της δυτικής ακτής της Μαύρης Θάλασσας στον ανεφοδιασμό των εγκατεστημένων βυζαντινών στρατευμάτων στην περιοχή. Ανάλογα με τη λειτουργία και το είδος της κατοίκησης, αυτές οι θέσεις μπορούν να διακριθούν σε οχυρωμένους οικισμούς και οικισμούς με στρατιωτικές και αστυνομικές λειτουργίες. Όπως και οι πόλεις της πρώτης ομάδας, η πλειονότητα αυτών, και ειδικά αυτές που βρίσκονται στα βόρεια του Αίμου, παρέμειναν ανέπαφη το αργότερο μέχρι τα τέλη του 7^{ου} αι.

1. Η μοναδική εξαίρεση που όμως γράφτηκε μάλλον νωρίς κι έτσι δεν δίνει πολύ συγκεκριμένες πληροφορίες σε ορισμένες περιπτώσεις, είναι τα δύο άρθρα του К. Шкорпил, “Стратегически постройки в Черноморската област на Балканския полуостров” *Byzantinoslavica* 2 (1930), σελ. 197-230. - *Byzantinoslavica* 3 (1931), σελ. 11-32.
2. Al.-S. Ștefan, “Nouvelles recherches de photo-interprétation archéologique concernant la défense de la Scythie Mineure,” στο *J. Fit (ed.), Limes: Akten des XI. Internationalen Limeskongress (Szekesfehervar, 30.08.-6.09. 1976)*, (Budapest 1976), σελ. 451-465; C. Scorpan, *Limes Scythiae. Topographical and stratigraphical research on the late Roman fortifications on the Lower Danube*. BAR Int. Ser. 88 (Oxford 1980); Al. Suceveanu, “Die römischen Verteidigungslagen an der Küste der Dobrudscha” *Bonner Jahrbücher* 192 (1992), σελ. 195-223.
3. Κυρίως δύο αντεπιχειρήματα έχουν διατυπωθεί κατά της «θεωρίας της μεθορίου» (“limes thesis”). Σύμφωνα με το πρώτο επιχείρημα, ο Ρωμαϊκός παράκτιος δρόμος στη Δοβρουτζά βρισκόταν μάλλον μακριά από την ακτή, εξαιτίας του αριθμού των εγκολπώσεων και των μεγάλων όρμων που ανοίγονταν εκεί στην ακτή εκείνη την εποχή. Έτσι, ο παράκτιος δρόμος δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει ως στοιχείο του αμυντικού συστήματος. Το δεύτερο επιχείρημα βασίζεται στο γεγονός ότι υπό το φως των επιγραφικών δεδομένων από την Ίστρια, την Κωνσταντία (Τόμους), την Καλλάτιδα, και τη Διονυσόπολη, οι αξιωματούχοι εκεί είχαν περισσότερο αστυνομική παρά στρατιωτική αρμοδιότητα: С. Торбагов, *Укрепителната система на провинция Скития (кр. III-VII в.)* (V. Turnovo 2002), σελ. 442-451. Για έναν πλήρη κατάλογο των υστερορωμαϊκών/ Πρώμων Βυζαντινών οχυρώσεων κατά μήκος της ακτής της Δοβρουτζάς που συνοδεύεται από τα διαθέσιμα γραπτά επιγραφικά και αρχαιολογικά δεδομένα, βλέπε С. Торбагов (2002), σελ. 166-270.
4. Д. Овчаров, *Византийски и български крепости V-X век* (Sofia 1982), σελ. 7-77; В. Динчев, *Ранновизантийските крепости в България и съседните земи (в диоцезите Тракия и Дакия)*. Разкопки и проучвания XXXV (Sofia 2006).
5. К. Шкорпил, Х. Шкорпил, “Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България”. *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина* 4 (1891), σελ. 102-145; P. Soustal, *Tabula Imperii Byzantini* 6: Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos), (Vienna 1991). Βλέπε επίσης, В. Dimitrov, “Beobachtungen über die antike Topographie der Südlichen Schwarzmeerküste”, *Studia Balcanica* 10 (1975), σελ. 11-19; P. Soustal, “Die südliche Bulgarische Schwarzmeerküste in Spätantike und Mittelalter” στο *R. Pillinger, A. Pülz, H. Vetter (eds.), Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter* (Vienna 1992), σελ. 59-67.
6. F. Dirimtekin, “Explorations in the environs of Istanbul and in Thrace”, *Ayasofya Müzesi Yilligi* 5 (1963), σελ. 13-64; S., Eycie, “Trakya’ da Bizans dervine ait eserler”, *Bellefen* 131 (1969), σελ. 325-358; A. Pralong, “Remarques sur les fortifications Byzantines de Tharce Orientale”, στο *H. Ahrweiler (ed.), Geographie historique du monde Méditerranéen. Byzantina Sorbonensia* 7 (Paris 1987), σελ. 179-200; Y. Ötügen, R. Ousterhout, “Notes on the monuments of Turkish Thrace”, *Anatolian Studies* 39 (1989), σελ. 121-49; E. Kountoura, “New fortresses and bishoprics in 8th century Thrace”, *Revue des Études Byzantines* 55 (1997), σελ. 279-289.

7. С. Торбатов, *Укрепителната система на провинция Скутия (кр. III-VII в.)* (V. Turnovo 2002), σελ. 408-417.
8. С. Торбатов, *Укрепителната система на провинция Скутия (кр. III-VII в.)* (V. Turnovo 2002), σελ. 424-5
9. Iv. Venedikov, "Histoire des ramparts Romano-Byzantines" in V. Velkov (ed.), *Nessebre I* (Sofia 1969), σελ. 125-163; В. Велков, *Градът в Тракия и Дакя през късната античност* (Sofia 1959), σελ. 49; P. Soustal, *Tabula Imperii Byzantini* 6 (Vienna 1991), σελ. 355.
10. С. Торбатов, *Укрепителната система на провинция Скутия (кр. III-VII в.)* (V. Turnovo 2002), σελ. 173-174 (Ιστρία), 220-223 (Kamen brjag-Jaylata), 223-226 (Αγ. Νικόλαος), 2420-250 (Βιζώνη); Д. Овчаров, *Византийски и български крепости V-X век* (Sofia, 1982), σελ. 25 (Škorpilovtsi); Αθ. Γαϊτάνου-Γιαννιού, «Η επαρχία Δέρκων», *Θρακικά* 12 (1939), σελ. 193
11. Δεν υπάρχει άμεση μαρτυρία για την εποχή που οχυρώθηκε η Σωζόπολη, αλλά θα πρέπει να συνέβη ήδη στις αρχές του 6^{ου} αι., εφόσον ο σφετεριστής του θρόνου Βιταλιανού κατάφερε να καταλάβει το κάστρο με τέχνασμα κατά τη διάρκεια της εξέγερσής του, το 513 μ.Χ.: P. Soustal, *Tabula Imperii Byzantini* 6 (Vienna 1991), σελ. 454. Για την επανάσταση του Βιταλιανού, βλέπε T. E. Gregory, "Vitalian" in *Oxford Dictionary of Byzantium* 3 (New York - Oxford 1991), σελ. 2182.
12. A. Pralong, "Remarques sur les fortifications Byzantines de Tharce Orientale", στο H. Ahrweiler (ed.), *Geographie historique du monde Méditerranéen. Byzantina Sorbonensia* 7 (Paris 1987), σελ. 186-192; Y. Ötügen, R. Ousterhout, "Notes on the monuments of Turkish Thrace", *Anatolian Studies* 39 (1989), σελ. 142-143.
13. С. Торбатов, *Укрепителната система на провинция Скутия (кр. III-VII в.)* (V. Turnovo 2002), σελ. 426-30.
14. Προκόπιος, *Περί κτισμάτων* III.7.23-25, εκδ. H.B. Dewing (London 1940), σελ. 219. Βλέπε επίσης, V. Velkov, *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity (Studies and materials)* (Amsterdam 1977), σελ. 191-197; P. Soustal, *Tabula Imperii Byzantini* 6 (Vienna 1991) σελ. 176-177; V. Beševliev, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien* (Berlin 1964), no. 152-168 (Μεσημβρία).
15. С. Торбатов, *Укрепителната система на провинция Скутия (кр. III-VII в.)* (V. Turnovo 2002), σελ. 430-1.
16. Iv. Venedikov, "Histoire des ramparts Romano-Byzantines" στο V. Velkov (ed.), *Nessebre I* (Sofia 1969), σελ. 125-163. Για τα στρατιωτικά γεγονότα που σχετίζονται με την Αγχιάλο στα έτη 584-585 μ.Χ., βλέπε Cronica di Monemvasia, ed. Iv. Dujčev (Palermo 1976), σελ. 8; *Theophylacti Simocattae Historiae*, ed. C. de Boor (Leipzig 1887, corr. P. Wirth, Stuttgart 1977), σελ. 44-47, 51-53, 90; [Γερμανική μετάφραση: *Theophylaktos Simokates, Geschichte*. Übersetzt und erläutert von Peter Schreiner. Bibliothek der Griechischen Literatur 20 (Stuttgart, 1985), σελ. 46-48, 50-52, 75].
17. В. Плетньов, "Крепостта Кастрици (предварително съобщение)", στο *Милияна Каймакамова et al. (eds.) Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев* (Sofia 2006), σελ. 451-465.
18. Б. Димитров, "Μαλκι пристанищни крепости", στο B. Гюзелев, *Αλ. Кузев (eds.), Български средновековни градове и крепости. I. Градове и крепости по Дунав и Черно море* (Varna 1981), σελ. 316-325; 431-438; P. Soustal, *Tabula Imperii Byzantini* 6 (Vienna 1991), σελ. 179, 259-260, 298.
19. P. Рашев, "Πървото българско царство и морето", στο *Αλ. Кузев (ed.), Средновековна България и Черноморието* (Varna 1982), σελ. 47-57.
20. Constantine Porphyrogenetos, *De Administrando Imperio*, ed. G. Moravcsik, transl. R. J. H. Jenkins. CFHB 1 (Washington D.C. 1967), σελ. 56: "But after the Selinas they fear nobody, but, entering the territory of Bulgaria, they come to the mouth of the Danube. From the Danube they proceed to the Konopas, and from the Konopas to Constantia, and from Constantia to the river of Varna, and from Varna they come to the river Ditzina, all of which are Bulgarian territory." Για την ταύτιση των ρωσικών σταθμών στο δρόμο τους για την Κωνσταντινούπολη κατά μήκος της δυτικής ακτής της Μαύρης Θάλασσας, βλέπε επίσης R. Kostova, "Bypassing Anchialos": The West Black Sea coast in naval campaigns 11th to 12th c.", στο *Милияна Каймакамова et al. (eds.), Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев*, (София 2006), σελ. 584-586.
21. Iv. Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, 1. *Seals with geographical names* (Sofia 2003), p. 118. Για την ιστορία της Μεσημβρίας γενικώς, βλέπε V. Velkov, "Mesambria-Mesembria-Nessebre", στο V. Velkov (ed.), *Nessebre I* (Sofia 1969), σελ. 9-28; V. Gjuzelev, "Die mittelaltreliche Stadt Mesembria (Nesebär) im 6.-15. Jh.", *Bulgarian Historical Review* 1 (1978), σελ. 50-59; В. Гюзелев, "Несебър", στο B. Гюзелев, *Αλ. Кузев (eds.), Български средновековни градове и крепости. I. Градове и крепости по Дунав и Черно море* (Varna 1981), σελ. 325-356; P. Soustal, *Tabula Imperii Byzantini* 6 (Vienna 1991), σελ. 355-359.
22. V. Beševliev, "Die Feldzüge des Kaisers Konstantin V. gegen die Bulgaren", *Études balkaniques* 3 (1973), σελ. 5-17.

23. *Theophanes, Chronographia*, ed. C. de Boor, I (Leipzig 1883), σελ. 497-498; V. Beševliev, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien* (Berlin 1964), σελ. 106-107, no. 157; N. Oikonomides, “Mesembria in the ninth century: epigraphical evidence,” *Byzantine Studies* 8 (1981), σελ. 269-274; Iv. Venedikov, “Histoire des ramparts Romano-Byzantines” in V. Velkov (ed.), *Nessebre I* (Sofia 1969), σελ. 155-63.
24. Εντούτοις, στο ως άνω χωρίο στο *Πρὸς τὸ νῆ διον υἷ ἃ ν Ρωμανόν (De administrando imperio)*, του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου, σημειώνεται ότι το επικίνδυνο ταξίδι των Ρώσων τελείωσε στην “περιοχή της Μεσημβρίας” (τῆς Μεσημβρίας μέρη) το οποίο υποδηλώνει ότι, περί τα μέσα του 10ιου αι., η Μεσημβρία ήταν κατά πάσα πιθανότητα ξανά υπό Βυζαντινή κυριαρχία. Επιπρόσθετα, οι σφραγίδες κλεισουργαρχών της Μεσημβρίας υποδεικνύουν ότι, το αργότερο κατά τις πρώτες δεκαετίες του 10^{ου} αι., η κλεισούρα της Μεσημβρίας συνέβαλε στις διαπραγματεύσεις όταν ξεσηκώθηκαν φιλονικίες για τον προσδιορισμό των συνόρων μεταξύ Βυζαντινών και Βουλγάρων: *Constantine Porphyrogenetos, De Administrando Imperio*, ed. G. Moravcsik, transl. R. J. H. Jenkins. CFHB I (Washington D.C. 1967), σελ. 56; Iv. Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, 1. *Seals with geographical names* (Sofia 2003), σελ. 119-120, no. 47.1-3.
25. V. Beševliev, “Die Feldzüge des Kaisers Konstantin V. gegen die Bulgaren“, *Études balkaniques* 3 (1973), σελ. 5-17; *Theophanes, Chronographia*, ed. C. de Boor, vol.I (Leipzig 1883), σελ. 382, 432-433, 437, 456-457, 495-496; *Theophanes Continuatus*, ed. I. Bekker (Bonn 1838), σελ. 389; V. Gjuzelev, “Anchialos zwischen der Spätantike und dem frühen Mittelalter”, στο R. Pillinger, A. Pülz, H. Vetters (eds.), *Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter* (Vienna 1992), σελ. 23-33; P. Soustal, *Tabula Imperii Byzantini* 6 (Vienna 1991), σελ. 175-177.
26. V. Beševliev, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien* (Berlin 1964), σελ. 186-193, no. 47; σελ. 164-175, no. 41; Б. Димитров, “Созопол”, στο B. Гюзелев, Ал. Кузев (eds.), *Български средновековни градове и крепости. I. Градове и крепости по Дунав и Черно море*, (Varna 1981), σελ. 393-394; P. Soustal, *Tabula Imperii Byzantini* 6 (Vienna 1991), σελ. 454-456.
27. Б. Димитров, “Агаτοполис”, στο B. Гюзелев, Ал. Кузев (eds.), *Български средновековни градове и крепости. I. Градове и крепости по Дунав и Черно море*, (Varna 1981), σελ. 414-415; P. Soustal, *Tabula Imperii Byzantini* 6 (Vienna 1991), σελ. 168-169.
28. E. Kountoura, “New fortresses and bishoprics in 8th century Thrace”, *Revue des Études Byzantines* 55 (1997), σελ. 282-285.
29. Για τους Ασέν και Πέτρο, βλέπε Brand, C.M. - Kazhdan, A. “Asen I”, *Oxford Dictionary of Byzantium* 1, σελ. 204; “Peter of Bulgaria”, *Oxford Dictionary of Byzantium* 3, σελ. 1639-1640.
30. В. Плетньов, “Нови данни за средновековната варненска крепост”, στο Д. Момчилов (ed.), *Тракия и Хемимонт IV-XIV в.* 1, (Varna 2006), σελ. 232-242; ΑΙ.-Κ. Wassiliou, W. Seibt, *Die Byzantinischen Bleisiegel in Österreich. 2. Zentral- und Provinzialverwaltung* (Vienna 2004), σελ. 289, no. 304; Iv. Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, 1. *Seals with geographical names* (Sofia 2003), σελ. 45, no.15.1.
31. Iv. Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, 1. *Seals with geographical names* (Sofia 2003), σελ. 122-123, no. 47.5.
32. Θεωρείται ότι η επισκευή οφειλόταν στις καταστροφές που έγιναν από το σεισμό στη Θράκη το έτος 1063 μ.Χ.: *Scylitzes Continuatus*, ed. E. Th. Tsolakis (Thessalonika 1968), σελ. 116; V. Velkov, “Zur Geschichte Mesembrias im 11. Jahrhundert“, *Byzantinobulgarica* 2 (1966), σελ. 267-273.
33. Anna Komnene, *Alexias*, VI.9.6, ed. D. R. Reinsch-Ath. Kambylis. CFHB 40.1 (Berlin-New York, 2001), σελ. 188 [Γερμανική μετάφραση: *Anna Komnene, Alexias*, übersetzt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von D. R. Reinsch (Köln 1996), p. 215, n. 128; p. 216]; Iv. Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, 1. *Seals with geographical names* (Sofia 2003), σελ. 26. Για μια τοπογραφική περιγραφή του κάστρου της Αγγιιάλου στον ύστερο 11^ο αι., βλέπε *Anna Komnene, Alexias*, X.3.3, ed. D. R. Reinsch-Ath. Kambylis. CFHB 40.1 (Berlin-New York, 2001), σελ. 288 [σελ. 324 στη γερμανική μετάφραση].
34. *Anna Komnene, Alexias*, XIII.1.10, ed. D. R. Reinsch-Ath. Kambylis. CFHB 40.1 (Berlin-New York, 2001), σελ. 386-387; *John Cinnamos, Epitome*, ed. A. Meineke (Bonn 1836), σελ. 93, 216 [Αγγλική μετάφραση: *Deeds of John and Manuel Comnenus* by John Kinnamos, trans. C. M. Brand (New York 1976), σελ. 76-77, 164].
35. *Nicetas Choniates, Historia*, ed. J. A. Van Dieten. CFHB 11.1 (Berlin and New York 1975), σελ. 428-429 [Αγγλική μετάφραση: *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates* trans. Harry J. Magoulas (Detroit 1984), σελ. 236]; P. Schreiner (ed.), *Die Byzantinischen Kleinchroniken* 1. CFHB 12.1 (Vienna 1975), σελ. 319.
36. *Anna Komnene, Alexias*, V.2.6, ed. D. R. Reinsch-Ath. Kambylis. CFHB 40.1 (Berlin-New York, 2001), σελ. 145-146; XII.6.5, σελ. 374.

37. Nicetas Choniates, *Historia*, ed. J. A. Van Dieten. CFHB 11.1 (Berlin and New York 1975), σελ. 394-398 [σελ. 217-219 στην αγγλική μετάφραση].
38. *La Vie de saint Cyrille le Philéote moine byzantin*, ed. E. Sargologos (Brussels 1964), σελ. 126-127 (Ch. 28); В. Гюзелев, “Сведения за историята на Варна и Анхиало (Поморие) през XI в. в житието на Кирил Филеот”, *Известия на българското историческо дружество* 38 (1972), σελ. 318-319.
39. Αντίθετα, ένα νέο οχυρό χτίστηκε πάρα πολύ κοντά στο λιμάνι, στο δεύτερο μισό του 13^{ου} αι.: В. Плетьнов, “Нови данни за средновековната варненска крепост”, στο Д. Момчилов (ed.), *Тракия и Хемимонт IV-XIV в.* 1, (Varna 2006), σελ. 236-240.
40. Βλέπε τα σχετικά με τις θέσεις άρθρα στο В. Гюзелев, Ал. Кузев (eds.), *Български средновековни градове и крепости, Том I. Градове и крепости по Дунава и Черно море* (Varna 1981), σελ. 325-383, 388-408, 412-427; Р. Soustal, *Tabula Imperii Byzantini* 6 (Vienna 1991), σελ. 168-169; 175-179; 355-359.
41. Iv. Venedikov, “Histoire des ramparts Romano-Byzantines” στο V. Velkov (ed.), *Nessebre I* (Sofia 1969), σελ. 125-163; Y. Ötügen, R. Ousterhout “Notes on the monuments of Turkish Thrace”, *Anatolian Studies* 39 (1989), σελ. 142-143.
42. В. Гюзелев, “Chronicon Mesembriae (Бележки върху историята на българското Черноморие в периода 1366-1448 г.)”, *Годишник на Софийския университет, Исторически факултет* 46.3 (1975), σελ. 147-192.
43. Enisala-I (1.7 ha), Argamum (2.5 ha), Kamen brjag-Jaylata (0.45 ha); Sv. Nikola (0.7-0.8 ha), Aphrodision (1.0 ha): С. Торбагов, *Укрепителната система на провинция Скития (кр. III-VII в.)* (V. Turnovo 2002), σελ. 166, 170, 217, 224, 253.
44. Д. Овчаров, *Византийски и български крепости V-X век* (Sofia 1982), σελ. 34-35.
45. Д. Овчаров, *Византийски и български крепости V-X век* (Sofia 1982), σελ. 37-38, 43.
46. Για παράδειγμα, το οχυρό του Kamen brjag-Jaylata είναι εφοδιασμένος με τρεις τετράγωνους πύργου (2x2 μ.) τοποθετημένους σε απόσταση 12-13 μ. ο ένας από τον άλλο, ενώ οι δύο ορθογώνιοι πύργοι (περ. 4 x 5 μ.) του οχυρού του Sv. Nikola βρίσκονται σε απόσταση 33 μ. ο ένας από τον άλλο: Д. Овчаров, *Византийски и български крепости V-X век* (Sofia 1982), σελ. 44.
47. J. Crow, “Fortifications and urbanism in late antiquity: Tesseloniki and other eastern cities”, στο L. Lavan (ed.), *Recent research in Late Antique urbanism. Journal of Roman Archaeology supplementary series* 42 (Portsmouth 2001), σελ. 102-105.
48. Д. Овчаров, *Византийски и български крепости V-X век* (Sofia 1982), σελ. 44-47.
49. Д. Овчаров, *Византийски и български крепости V-X век* (Sofia 1982), σελ. 49-50.
50. J. Crow, “Fortifications and urbanism in late antiquity: Tesseloniki and other eastern cities”, στο L. Lavan (ed.), *Recent research in Late Antique urbanism. JRA suppl. ser.* 42 (Portsmouth 2001), σελ. 103-104. Η τελευταία επισκευή ανατολικά από της κυρίως πύλης διακρίνεται για την οπή πλήρωσης από σπόπλινθο στους αρμούς από ασβεστοκονίαμα που είναι χαρακτηριστικό για τη Μικρά Ασία των Λασκαριδών και την Παλαιολόγεια Κωνσταντινούπολη και Θράκη. Επομένως πρέπει να χρονολογηθεί στον 13^ο –14^ο αι.: Y. Ötügen, R. Ousterhout “Notes on the monuments of Turkish Thrace”, *Anatolian Studies* 39 (1989), σελ. 142-143.
51. С. Торбагов, *Укрепителната система на провинция Скития (кр. III-VII в.)* (V. Turnovo 2002), σελ. 209.
52. В. Гюзелев, “Каварна и Карвуна”, στο В. Гюзелев, Ал. Кузев (eds.) *Български средновековни градове и крепости. I. Градове и крепости по Дунав и Черно море* (Varna 1981), σελ. 272-277.

Bibliography :

Гюзелев В., Кузев А., *Български средновековни градове и крепости, Том I. Градове и крепости по*

	<i>Дунава и Черно море</i> , Варна 1981
	Beševliev V. , <i>Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien</i> , Berlin 1964, Berliner Byzantinische Arbeiten 30
	Beševliev V. , "Die Feldzüge des Kaisers Konstantin V. gegen die Bulgaren", <i>Études Balkaniques</i> , 3, 1973, 5-17
	Crow J. , "Fortifications and urbanism in late antiquity: Thessaloniki and other eastern cities", L. Lavan (ed.), <i>Recent research in Late Antique urbanism</i> , Portsmouth 2001, Journal of Roman archaeology supplementary series No. 42, 102-105
	Dirimtekin F. , "Explorations in the environs of Istanbul and in Thrace", <i>Ayasofya Müzesi Yıllığı</i> , 5, 1963, 13-64
	Eycie S. , "Trakya' da Bizans dervine ait eserler", <i>Türk Tarih Kurumu Belleten</i> , 131, 1969, 325-358
	Gjuzelev V. , "Anchialos zwischen der Spätantike und dem frühen Mittelalter", R. Pillinger, A. Pülz, H. Vettters (eds.), <i>Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter</i> , Vienna 1992, 23-33
	Gjuzelev V. , "Die mittelaltrelische Stadt Mesembria (Nesebăr) im 6.-15. Jh.", <i>Bulgarian Historical Review</i> , 1, 1978, 50-59
	Jordanov I. , <i>Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 1: Seals with geographical names</i> , Sofia 2003
	Kostova R. , "Bypassing Anchialos': The West Black Sea coast in naval campaigns 11th to 12th c.", Милияна Каймакамова et al. (eds.), <i>Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев</i> , София 2006, 584-586
	Kountoura Galake E., Kountoura E. , "New fortresses and bishoprics in 8th century Thrace", <i>Revue des Études Byzantines</i> , 55, 279-289
	Ötügen Y., Ousterhout R.G. , "Notes on the monuments of Turkish Thrace", <i>Anatolian Studies</i> , 39, 1989, 121-149
	Pralong A. , "Remarques sur les fortifications Byzantines de Thrace Orientale", H. Ahrweiler (ed.), <i>Geographie historique du monde Méditerranéen</i> , Paris 1987, Byzantina Sorbonensia 7, 179-200
	Scorpan C. , <i>Limes Scythiae. Topographical and stratigraphical research on the late Roman fortifications on the Lower Danube</i> , Oxford 1980, British Archaeological Reports International Series 88
	Soustal P. , <i>Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos)</i> , Vienna 1991, TIB, Tabula Imperii Byzantini 6
	Soustal P. , "Die südliche Bulgarische Schwarzmeerküste in Spätantike und Mittelalter", R. Pillinger, A. Pülz, H. Vettters (eds.), <i>Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter</i> , Vienna 1992, 59-67
	Suceveanu A. , "Die römischen Verteidigungslagen an der Küste der Dobrudscha", <i>Bonner Jahrbücher</i> , 192, 1992, 195-223
	Velkov V. , "Zur Geschichte Mesembrias im 11. Jahrhundert", 2, 1966, 267-273
	Velkov V. , "Mesambria-Mesembria-Nessebre", Velkov V. (ed.), <i>Nessebre I</i> , Sofia 1969, 9-28
	Velkov V. , <i>Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity (Studies and materials)</i> , Amsterdam 1977

	Venedikov I. , "Histoire des remparts romano-byzantines", V. Velkov, I. Venedikov (eds.), <i>Nessèbre. Premier volume</i> , Sofia 1969, 125-163
	Гюзелев В. , "Chronicon Mesembriae (Бележки върху историята на българското Черноморие в периода 1366-1448 г.)", <i>Годишник на Софийския университет, Исторически факултет</i> , 46.3, 1975, 147-192
	Гюзелев В. , "Сведения за историята на Варна и Анхиало (Поморие) през XI в. в житието на Кирил Филеот", <i>Известия на българското историческо дружество</i> , 38, 1972, 318-319
	Динчев В. , <i>Ранновизантийските крепости в България и съседните земи (в диоцезите Тракия и Дакия)</i> , Sofia 2006, Разкопки и проучвания 35

Glossary :

	κατεπάνω, ο
	Κυβερνήτης μιας ευρύτερης διοικητικής ενότητας. Ο όρος χρησιμοποιούνταν από τον 9ο αιώνα για να προσδιορίσει συγκεκριμένες διοικητικές θέσεις, όπως ο κατεπάνω των βασιλικών. Ο ίδιος όρος συχνά δήλωνε και το διοικητή στρατιωτικής μονάδας. Από τα τέλη του 10ου έως τα τέλη του 11ου αιώνα προσδιόριζε κατά κύριο λόγο τους διοικητές μεγάλων επαρχιών, όπως της Ιταλίας και της Αντιόχειας. Ο όρος με την έννοια του διοικητή-δούκα εγκαταλείφθηκε μετά το 1100, ωστόσο συνέχισε να υφίσταται και να αποδίδεται σε άτομα τα οποία καταλάμβαναν τοπικές διοικητικές θέσεις.
	κλεισουράρχης, ο
	Επίσης, κλεισουριάρχης. Βυζαντινός όρος για το διοικητή κλεισούρας ή κλεισαρχίας. Η τελευταία ήταν στρατιωτική μονάδα με καθήκον την άμυνα ορεινού περάσματος· ο όρος χρησιμοποιείται επίσης για να δηλώσει διοικητική μονάδα μικρότερη από το θέμα.
	μεθόριος (λατ. limes)
	Ο λατινικός όρος <i>limes</i> σημαίνει τη μεθόριο, τη γραμμή των συνόρων της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ή τις εγκαταστάσεις που την οριοθετούσαν· χρησιμοποιείται επίσης για να δηλώσει τις οχυρωματικές εγκαταστάσεις κατά μήκος των συνόρων της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.
	προτείχισμα, το
	Ένα χαμηλό τείχος εξωτερικά του κυρίως περιβόλου ονομαζόταν προτείχισμα και αποτελούσε την πρώτη γραμμή άμυνας, κυρίως σε οχυρώσεις που χτιζόνταν σε επίπεδες επιφάνειες. Στόχος ήταν να παραμείνει ο εχθρός μακριά από το κατώτερο τμήμα των τειχών, ώστε να αποφευχθεί η καταστροφή τους από τα τηλεβόλα όπλα ή τις υπόγειες σήραγγες (μίνες). Επίσης, με αυτόν τον τρόπο εξασφαλιζόταν μια δεύτερη χαμηλότερη γραμμή πυρός. Ως οχυρωματική μορφή, το προτείχισμα είναι ήδη γνωστό από τους Ρωμαϊκούς χρόνους, με αρτιότερο παράδειγμα τα χερσαία τείχη της Κωνσταντινούπολης του 5ου αιώνα.
	στρατηγός, ο
	Κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο τα καθήκοντα του στρατηγού ήταν πολιτικά. Στη Μέση Βυζαντινή περίοδο ο στρατηγός ήταν αξιωματούχος επικεφαλής του θέματος (στρατός και περιοχή δικαιοδοσίας)· συγκέντρωνε στα χέρια του τόσο στρατιωτική όσο και πολιτική εξουσία. Κατά την Ύστερη Βυζαντινή περίοδο περιορίστηκε στο στρατιωτικό ρόλο του.

Sources

Procopius, *De aedifices* III.7.23-25, εκδ.-μεταφ. H.B. Dewing, *Procopius VII. Buildings* (London 1940), p. 218-9.

Theophylactus Simocatta, *Historiae*, εκδ. C. de Boor, *Theophylacti Simocattae Historiae* (Lepzig 1887; corr. P. Wirth, Stuttgart 1977), pp. 44-47, 51-53, 90.

Theophanes, *Chronographia*, εκδ. C. de Boor, *Theophanis chronographia*, vol.1 (Leipzig 1883, επανέκδοση Hildesheim 1963), pp. 382, 432-433, 437, 456-457, 495-496, 497-498.

Theophanes Continuatus, *Chronographia*, εκδ. I. Bekker, *Theophanes Continuatus. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* (Bonn 1838), p. 389.

Constantine Porphyrogenetos, *De Administrando Imperio*, εκδ. G. Moravcsik, μεταφ. R. J. H. Jenkins, *Constantine Porphyrogenitus. De*

administrando imperio. Corpus Fontium Historiae Byzantinae 1 (Washington D.C. 1967), p. 56.

Scylitzes Continuatus, *Continuatio Skylitzae*, εκδ. E. Th. Tsolakakis, *Η συνέχεια της χρονογραφίας του Ιωάννου Σκυλίτζη* (Θεσσαλονίκη 1968), p. 116.

Anna Komnene, *Alexias*, V.2.6; VI.9.6; X.3.3; XII.6.5; XIII.1.10, εκδ. D. R. Reinsch-Ath. Kambylis, *Annae Comnenae Alexias*. Corpus Fontium Historiae Byzantinae 40.1 (Berlin-New York, 2001), pp. 145-146, 188, 288, 374, 386-387.

John Cinnamos, *Epitome*, εκδ. A. Meineke, *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (Bonn 1836), pp. 93, 216.

Nicetas Choniates, *Historia*, εκδ. J. A. Van Dieten, *Nicetae Choniatae historia, pars prior*. Corpus Fontium Historiae Byzantinae 11.1 (Berlin and New York 1975), pp. 394-398, 428-429.

Schreiner, P. (εκδ.), *Die Byzantinischen Kleinchroniken 1.Teil: Enleitung und Text*. Corpus Fontium Historiae Byzantinae 12.1 (Vienna 1975), p. 319.

Quotations

Justinian I fortifies Anchialos

Πόλιν δέ τινα ἐπιθαλασσίαν οἰκοῦσι Θράκες παρά τὴν ἠϊόνα τοῦ Εὐξείνου Πόντου, Ἀγχίαλον ὄνομα, ἥσπερ ἐν ἐπιτηδείῳ μνησθεῖμεν ἄν, περιηγούμενοι τὰ ἐπὶ τῆς Θράκης χωρία... τειχίησιν τοῖνυν αὐτὸν ἐν τῷ παρόντι πεποιημένος Ἰουστινιανὸς βασιλεὺς, ἀκίνδυνον διεπράξατο σφίσι τὴν ἄκεσιν εἶναι. τὰ μὲν οὖν γῆς τῆς ἐφάσ, ἔτι μέντοι καὶ Ἀρμενίας καὶ Τζανικῆς ὄχυράματα καὶ τὰ γε ἀμφὶ τὸν Εὐξείνου πόντον, τῆδε Ἰουστινιανῷ βασιλεῖ εἰργασται.

Procopius, *De aedifices* III.7.18,23-25, εκδ.-μεταφ. H.B. Dewing, *Procopius VII. Buildings* (London 1940), p. 218

The travel of Rus' to Constantinople on dugouts through Bulgarian land

Ἀπὸ δὲ τὸν Σελινὰν οὐ φοβοῦνται τινα, ἀλλὰ τὴν τῆς Βουλγαρίας γῆν ἐνδυσάμενοι, εἰς τὸ τοῦ Δανουβίου στόμιον ἔρχονται. Ἀπὸ δὲ τοῦ Δανουβίου καταλαμβάνουσιν εἰς τὸν Κωνοπάν, καὶ ἀπὸ τοῦ Κωνοπᾶ εἰς Κωνσταντιανήν *** εἰς τὸν ποταμὸν Βάρνας, καὶ ἀπὸ Βάρνας ἔρχονται εἰς τὸν ποταμὸν τὴν Διτζίναν, ἅπερ πάντα εἰσὶ γῆ τῆς Βουλγαρίας. Ἀπὸ δὲ τῆς Διτζίνας εἰς τὰ τῆς Μεσημβρίας μέρη καταλαμβάνουσιν, καὶ οὕτως μέχρι τούτων ὁ πολυῶδνος αὐτῶν καὶ περιφόβος, δυσδιέξοδος τε καὶ χαλεπὸς ἀποπεραίνεται πλοῦς.

Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, εκδ. Gy. Moravcsik, transl. R. J. H. Jenkins. CFHB 1 (Washington D.C. 1967), p. 56.

The flee of the Bulgarian leader Sabin to the Byzantine castle of Mesembria (766)

στάσεως δὲ γενομένης, φεύγει Σαβίνος ἐν τῷ κάστρῳ Μεσημβρίας καὶ προσερχομένη τῷ βασιλεῖ. ἔστησαν δὲ οἱ Βούλγαροι ἕτερον κύριον ἑαυτῶν, ὀνόματι Παγάνον.

Theophanes, *Chronographia*, εκδ. C. de Boor, vol.I (Leipzig 1883, repr. Hildesheim 1963), p. 433

Isaac II Angelos' fortification works at Anchialos

α. Ὡς δὲ τὰ κατὰ δύσιν χειρόνως εἶχον αἰεὶ καὶ οἱ Βλάχοι ληϊζόμενοι μετὰ Κομάνων καὶ δηρῶντες τὴν ὑπὸ Ῥωμαίους ἐπήεσαν συνεχῶς, ἔξεισιν αὐθις ὁ βασιλεὺς κατ' αὐτῶν. καὶ δὴ τὴν Ἀγχίαλον παραλλάξας ἐκ περιελεύσεως τὸν Αἴμον εἰσεισι. μηδὲν τι δ' ἔχων παρουσίας βασιλέως ἄξιον διαπράξασθαι δυσι μῆσι τὴν ἐκστρατείαν ἀφώρισε. τὰ γὰρ ἐκεῖσε φρούρια καὶ πολίχνια ἰσχυροτέρων τῆς προτέρας εὗρε περιβεβλημένα ἰσχὺν καὶ τείχεσι νεοδημητοῖς καὶ ἀρτιστεφέσει προσδιελημμένα βάρεσι

Nicetas Choniates, *Historia*, ed. J. A. Van Dieten. CFHB, 11.1 (Berlin and New York 1975), p. 428

b. 1193/6107 (Ind. 11) Sommer ca.

ὅτι ὁ βασιλεὺς Ἰσαάκιος ὁ Ἄγγελος ἐπύργωσε τὴν Ἀγχίαλον καὶ τὴν Βάρναν, ἃς ἐξεπόρθησαν οἱ Βλάχοι ἐπὶ τῆς αὐτοῦ βασιλείας.

Schreiner, P. (εκδ.), *Die Byzantinischen Kleinchroniken 1. Teil: Einleitung und Text*. CFHB 12.1 (Vienna 1975), p. 319